

نمونه سؤال و جواب های فقهی شیعیان امامی در قرن ششم هجری درری: ابوالفتوح رازی

۲۷۹-۲۸۸

چکیده: ضمن یادداشتهای برافزوده نسخه کهنی از النهایة شیخ طوسی مورخ ۵۵۴ق (کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۹۲۷۷) متن کوتاهی شامل چند پرسش فقهی درباره نیت از ابوالفتوح رازی و پاسخهای او نوشته شده است. این متن از آن رو حائز اهمیت است که تنها متن فقهی مستقلی است که از ابوالفتوح رازی سراغ داریم. همچنین جزء کهنه ترین متون فقه شیعی به زبان فارسی محسوب می شود.

کلیدواژگان: ابوالفتوح رازی، پرسش و پاسخهای فقهی، فقه شیعه به زبان فارسی، شیعیان امامی قرن ششم.

Sample Questions and Answers of Imami
Shiite Jurists in the Sixth Century AH in Rey:
Abulfutuḥ Rāzī

Seyed Mohammad Hussein Hakim

Abstract: Among the notes added to an old manuscript of al-Nihāyah by Sheikh Ṭūsī dated 554 AH (in Astan Quds Razavi Library, N.. 49277) there is a short text including some juridical Questions about intention which have been asked of Abulfutuḥ Rāzī and his answers. This text is important because it is the only independent jurisprudential text that we know from Abulfutuḥ Rāzī. It is also one of the oldest texts of Shiite jurisprudence in Persian.

Keywords: Abulfutuḥ Rāzī, jurisprudential questions and answers, Shiite jurisprudence in Persian, sixth century Imami Shiites.

نمذج أسئلة وأجوبة فقهيّة للشيعة الإماميّة في القرن السادس
الهجري في ري: أبو الفتوح الرازي
السيد محمد حسين الحكيم

الخلاصة: توجد ضمن التعليقات المضافة على نسخة قديمة من كتاب النهاية للشيخ الطوسي يعود تاريخها لسنة ٥٥٤ هـ (مكتبة العتبة الرضويّة المقدّسة، الرقم ٤٩٢٧٧) نصّ قصيريشتمل على بعض الأسئلة الفقهيّة حول النية، وهي موجهة لأبي الفتوح الرازي مع أجوبته عليها. وهذا النصّ يمتاز بالأهميّة لكونه النصّ الفقهي المستقلّ الوحيد الذي نعرفه لأبي الفتوح الرازي، كما أنّه يعتبر من أقدم النصوص الفقهيّة الشيعيّة باللغة الفارسيّة. المفردات الأساسيّة: أبو الفتوح الرازي، الأسئلة والأجوبة الفقهيّة، الفقه الشيعي باللغة الفارسيّة، الشيعة الإماميّة في القرن السادس.

آوازه و شهرت ابوالفتوح حسین بن علی رازی خزاعی (زنده در ۵۵۲ق) به واسطه تفسیر پربرگ روض الجنان و روح الجنان است که نخستین تفسیر جامع فارسی شیعی محسوب می شود. اما او به جز مفسر بودن، به فقاہت نیز ستوده شده است. اگرچه هیچ تألیف فقهی مستقلی از ابوالفتوح گزارش نشده، اما در مهمترین کتابش، یعنی تفسیر روض الجنان، به مناسبت بسیاری از مباحث فقهی مطرح شده است.^۱ تا جایی که عسکر حقوقی آن را از نظر فقاہت و بیان مسائل دینی و فلسفه تشریح احکام اسلامی، مجموعه ای کامل و جامع می داند و در ردیف تفاسیر فقهی بر می شمرد.^۲

ضمن یادداشت های برافزوده نسخه کهنی از النهایه شیخ طوسی متن کوتاهی شامل چند پرسش فقهی درباره نیت از ابوالفتوح رازی و پاسخ های او نوشته شده است. این پرسش و پاسخ فقهی نویافته فارسی از ابوالفتوح رازی نشان می دهد که او در روزگار خود، فقیه مورد رجوع مردم نیز بود.

نمونه دیگری از این پرسش و پاسخ های فقهی فارسی از همان روزگار به قطب الدین راوندی (۵۷۳ق) تعلق دارد.^۳ از قضا موضوع چند پرسش آن مجموعه سؤالات هم مشابه پرسش های ابوالفتوح درباره کیفیت نیت نماز و روزه و غسل است. همچنین هر دو پرسش و پاسخ جزء یادداشت های برافزوده به نسخه هایی از کتاب النهایه شیخ طوسی نوشته شده اند^۴ که خود نشانه توجه درخور فقهای مرکز ایران در قرن ششم به این کتاب شیخ طوسی و رواج آن است. مسائل فقهی قطب الدین راوندی را به احتمال یکی از کهنه ترین متون فقه شیعی به زبان فارسی معرفی کرده اند.^۵ ولی با توجه به زمان زندگی ابوالفتوح رازی به نظر می رسد پرسش و پاسخ های او کهنتر باشد.

نسخه مورد نظر ما نسخه کهنی از النهایه شیخ طوسی مورخ ۵۵۴ق است که تاکنون معرفی نشده و در نتیجه مورد توجه قرار نگرفته است (کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۹۲۷۷).

بنابرانجامه پایان جزء اول، کتابت این جزء در سحر جمعه ۱۴ ذی قعدة ۵۵۴ق به پایان رسیده است. کاتب متأسفانه از خود نام نبرده است. او در صفحه عنوان جزء دوم نام کتاب را به خط کوفی شرقی تزئینی به زیبایی نوشته است.^۶ به جز این همه عناوین کتاب نیز به قلم سیاه جلی نوشته شده اند.

۱ درباره مباحث فقهی روض الجنان رک: تحقیق در تفسیر ابوالفتوح رازی، ج ۱، ص ۲۳۶-۲۵۰؛ «پژوهش فقهی در تفسیر ابوالفتوح رازی»، ص ۷۳-۹۹.

۲ تحقیق در تفسیر ابوالفتوح رازی، ج ۱، ص ۲۳۹.

۳ برای متن آن رک: «چند مسأله از فقه بزبان فارسی»، ص ۲۶۳-۲۶۷.

۴ پرسش و پاسخ های قطب الدین راوندی در انتهای نسخه ای از النهایه به خط ابوالقاسم بن محمد بن علی جاستی مورخ غره ذی قعدة ۵۷۹ق نوشته شده است. این نسخه پیشتر در کتابخانه خصوصی محمد امین خنجی نگهداری می شد و اکنون در کتابخانه آیت الله مرعشی قم (ش ۱۱۳۷۲) است. در فهرست کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۲۸، ص ۶۲۱ نسبت کاتب به نادرست جاسبی ضبط شده است.

۵ «چند مسأله از فقه بزبان فارسی»، ص ۲۶۳.

۶ درباره استفاده از خط کوفی در نسخه های شیعی تهیه شده در مناطق مرکزی ایران در قرن ششم هجری رک: «بازمانده هایی از چند کتاب مفقود شیعی در حاشیه نسخه ای از النهایه شیخ طوسی مورخ ۵۹۱ق»، ص ۱۰۳.

تمام متن به صورت دقیق حرکت‌گذاری شده است.

نسخه به دقت مقابله و تصحیح شده و چند نوع علامت بلاغ دارد. حواشی نسخه نیز مهم و متعدد است که در مقاله‌ای دیگر به آنها پرداخته‌ام.

این نسخه از آغاز و انجام افتادگی دارد و بخشهای باقیمانده شامل اوایل کتاب الصوم (باب حکم من اسلم فی شهر رمضان و من بلغ فیه و المسافر) تا اواسط کتاب الموارث (باب میراث الممالیک و المکاتبین) است.

به دلیل این افتادگی، یادداشتهای احتمالی آغاز و انجام نسخه از بین رفته است؛ اما خوشبختانه برگهای پایان جزء اول و آغاز جزء دوم، حاوی انجامه کاتب و چند یادداشت و تملک مهم است (گ ۵۹ پ - ۶۰).

تنها دو نشان مالکیت روی نسخه باقی مانده است: یکی مهر مدور بزرگی به نقش: «ظنّ حبیب الله بالحق حسن و بالنبی المؤمن و بالوصی ذی المنن و بالحسین و الحسن ۹۲۵»، و دیگری تملک کیخسرو(?) بن امیدوار بن کیخسرو بن محمد... که بخشی از آن سترده شده است (گ ۶۰).

در پشت آخرین برگ جزء اول (گ ۵۹ پ) سه یادداشت الحاقی، کوتاه‌زمانی بعد از کتابت اصل نسخه در همان قرن ششم نوشته شده است.

یکی از آنها دو بیت از سروده‌های ابن هندو، علی بن الحسین الکاتب (قرن ۴-۵) است که البته بدون ذکر نام او نوشته شده است:

لا یؤیسک من مجد تباعده فإن للمجد تدریجاً و ترتیباً

إن القنایة التي شاهدت رفعتها تنمی فتبت أنبوا فأنبوا^۸

وزیران دو بیت فارسی هم مضمون آن:

با بخت بلند گرننداری پیوند بشکیب کی بخت پایها دارد چند

این نیزه که برکشیده بینی و بلند الحال برآمدست بند از پس بند

دیگری یادداشتی به عربی درباره کیفیت نیت عبادات مختلف به عربی که از یکی از کتابهای فقهی شیعه اخذ شده است. متن این یادداشت در منابع متداول فقهی متقدم شیعی یافت نشد و دور نیست

۷ از خوانش عدد ۵ در تاریخ مهر معظمین نیستیم. چون مرکب روی آن را پوشانده است، احتمال دارد عدد دیگری باشد. ۸ برای این اشعار رک: معجم الادباء، ج ۴، ص ۱۷۲۴؛ ذیل تاریخ بغداد، ج ۱۸، ص ۲۲۵.

که مربوط به یکی از کتب فقهی مفقود شیعه باشد.

و در نهایت، هفت پرسش از ابوالفتوح رازی درباره کیفیت نیت نماز و روزه و غسل و پاسخهای ابوالفتوح رازی به آنها.

کاتب برای ابوالفتوح دعای درگذشتگان را به کار برده است (قدّس الله روحه). او اصل دستخط ابوالفتوح را در اختیار داشت و متن پرسش و پاسخها را به عین الفاظ از آن جا در این نسخه نقل کرده است. پرسشگر و کاتب هر دو با تجلیل از ابوالفتوح یاد کرده اند. پرسشگر او را با القاب «مولانا اجل عالم، جمال الدین، عماد الاسلام، ملک العلماء، مفتی الشرق و الغرب» خطاب کرده است و کاتب او را «صدر اجل جمال الدین عماد الاسلام» را خوانده است.

تعبیر «مفتی الشرق و الغرب» از آن رو حائز اهمیت است که بر قلم سائل جاری شده است. او طبعاً چون ابوالفتوح را حائز چنین مقامی می دانست، سؤالات فقهی خود را از او پرسیده است.^۹

وجود دو یادداشت درباره نیت، یکی به فارسی و دیگری به عربی، نشان می دهد کاتب این سطور در این خصوص دغدغه داشته است و به دلیل خاصی به نوشتن آنها اقدام کرده است.

متن پرسش و پاسخ بسیار ساده است. جوابها کوتاه است و ابوالفتوح به حداقل کلمات اکتفا کرده است. او اغلب سؤالات را با عبارت «والله ولی التوفیق» یا «والله الموفق» به پایان رسانده است.

تنها کلمه نامأنوس این متن «یام»، صورت دیگری از حرف «یا»، است. در تاریخ قم، ضمن نقلی از یکی از اسناد دیوانی قدیم عجم کلمه «یام» به همین معنا استفاده شده است. در آن جا تصریح شده است که این عبارت به «زبان عجم» است.^{۱۰} اگرچه تاریخ قم در سال ۸۰۵-۸۰۶ ق به فارسی ترجمه شده، اما نحوه نقل جمله نشان می دهد این عبارت در اصل عربی مفقود کتاب تألیف حسن بن محمد بن حسن بن سائب بن مالک اشعری قمی در ۳۷۹ ق به همین صورت آمده بود و مترجم هم آن را به همان صورت نقل کرده است.

محمد امین ریاحی ضبط «یام» را مسلماً صورت فهلوی کلمه «یا» می داند که در آثار مؤلفان شمال غرب ایران مانند معرفة الاسطرلاب محمد بن ایوب آملی طبری (قرن ۵ هـ)، اسکندرنامه تحریر عبدالکافی بن ابی البرکات (زنده در سده ۶ و احتمالاً سالهایی از سده ۷ هـ)،^{۱۱} خوابگزاری تألیف مؤلفی ناشناخته

۹ ضمن توصیفات ابوالفتوح در آغاز یکی از نسخه های روض الجنان هم تعبیر «مفتی الطایفه» آمده است. رک: مقدمه تفسیر روض الجنان و روح الجنان، ج ۱، ص شصت.

۱۰ ترجمه تاریخ قم، ص ۳۰۸.

۱۱ معرفة الاسطرلاب، ص ۹۰.

۱۲ اسکندرنامه، ص ۴۰۷، ۶۲۲ که مصحح یک بار این کلمه را با تردید ضبط کرده و بار دیگر آن را به حاشیه برده است.

پیش از قرن هفتم^{۱۳} یا کاتبان آن نواحی مانند نسخه کهن تاریخ بلعمی (مورخ ۵۸۶ ق در ازنجان) و دو نسخه کتابت شده از مرصاد العباد در قونیه^{۱۴}، استفاده شده است.^{۱۵} اما ظاهراً کاربرد این کلمه اختصاص به مناطق شمال غرب ایران ندارد و در کتابهای مناطق دیگری چون بخارا و هرات: بخشی از تفسیری کهن به پارسی که احتمالاً از آن خواجه عبدالله انصاری (۴۸۱ ق) است^{۱۶}، و شرح التعرف لمذهب التصوف اسماعیل بن محمد مستملی بخاری (۴۳۴ ق)^{۱۷} هم استفاده شده است.

کاتب حروف «چ» و «پ» را با یک نقطه و «گ» را بدون سرکش نوشته شده است. به تأسی از متون عربی درون گردی حرف «ی» دو نقطه گذاشته شده است. قاعده دال و ذال فارسی هم در آن رعایت شده است.

متن سؤال و جواب

نسخت مسایل کی از صدر اجل جمال الدین عماد الاسلام ابوالفتوح الرازی قدس الله روحه پرسیده اند لفظاً بلفظ:

چه گوید مولانا اجل عالم جمال الدین عماد الاسلام، ملک العلماء، مفتی الشرق و الغرب، ادام الله ظله در آنچه شخصی چون وقت نماز پیشین درآید گوید کی نیت می‌کنم نماز پیشین فریضه ادا وقت تقریباً الی الله تعالی، نماز وی درست باشد بدین نیت یا نه؟

الجواب. اگر مراد بگفته قصد دلست درست باشد و نیت به دل باشد نه به زبان. والله ولی التوفیق.

و در نمازهای سنت و نافله و تطوع گوید نیت می‌کنم دو رکعت نماز فلان وقت ادا قریه الی الله تعالی درست باشد یا نه؟

الجواب. درست باشد بدان شرط یعنی به دل. والله ولی التوفیق.

و در نماز قضا گوید نیت می‌کنم اول فریضه نماز پیشین از قضا تقریباً الی الله وحده درست باشد؟

۱۳ خوابگزاری، ص ۵۲.

۱۴ مرصاد العباد، ص ۶۴۱.

۱۵ مقدمه معرفة الأسطلاب، ص ۳۲؛ تعلیقات مرصاد العباد، ص ۷۰۶-۷۰۷. به این کتابها باید عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات تألیف محمد بن محمود بن احمد طوسی بین سالهای ۵۵۶-۵۷۳ ق را هم افزود. مؤلف این کتاب اگرچه نسبت طوسی دارد، اما یا مدتی از عمر خود را در شهر همدان گذرانده یا این شهر مولد و منشأ او بوده است. در یکی از نسخه‌های این کتاب (مورخ ۸۸۴ ق متعلق به دکتر اصغر مهدوی) همین کلمه آمده است: «گفت زنان بیشتر یام مردان» (میکروفیلم دانشگاه تهران، ش ۱۰۷۸، ص ۲۹۹). این عبارت در متن چاپی به صورت: «زنان بیشتر اند یا مردان؟» ضبط شده است. رک: عجایب المخلوقات، ص ۴۰۱.

۱۶ بخشی از تفسیری کهن به پارسی، ص ۹.

۱۷ شرح التعرف لمذهب التصوف، ج ۲، ص ۸۸۳-۸۸۴.

الجواب. درست باشد. و الله ولی التوفیق.

و در نیت روزه ماه رمضان گوید نیت می کنم کی روزه دارم یک ماه فریضه قربه الی الله تعالی درست باشد یا نه؟

الجواب. درست باشد به شرط آن کی این معنی به دل کند.

و در نیت روزه قضا گوید: نیت می کنم کی روزه دارم اول فریضه از قضا تقریباً الی الله تعالی وحده درست است یا نه؟

الجواب. چون معنی بدانند درست باشد.

و در غسل جنابت گوید: نیت می کنم به کردن غسل جنابت فرضی لازم تا این حدت از من برخیزد تا مباح باشد مرا نماز کردن تقریباً الی الله تعالی وحده درست باشد یا نه؟

الجواب. درست باشد. و الله الموفق.

اگر وقت وجوب بود و در وضو گوید: نیت وضو می کنم فرضی لازم تا این حدت از من برخیزد تا مباح باشد مرا نماز کردن تقریباً الی الله تعالی وحده درست باشد یا نه؟

الجواب. درست باشد اگر وقت وجوب بود. و الله الموفق.

کتابه ابوالفتوح بن علی بخره حامداً لله و مصلياً علی سیدنا محمد و آله.

کتابنامه

«بازمانده هایی از چند کتاب مفقود شیعی در حاشیه نسخه ای از النهایه شیخ طوسی مورخ ۵۹۱ق»، سید محمد حسین حکیم، آینه پژوهش، س ۳۱، ش ۱۸۳، مرداد و شهریور ۱۳۹۹ش.

بخشی از تفسیری کهن به پارسی، از مؤلفی ناشناخته (حدود قرن چهارم هجری)، تحقیق و تصحیح: سید مرتضی آیه الله زاده شیرازی، تهران، نشر قبله، ۱۳۷۵.

«پژوهش فقهی در تفسیر ابوالفتوح رازی»، نوروزعلی حاجی آبادی، در مجموعه مقالات کنگره شیخ ابوالفتوح رازی، ج ۴، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۴ش.

تاریخ قم، حسن بن محمد بن حسن بن سائب بن مالک اشعری قمی در ۳۷۸ق، ترجمه: تاج الدین حسن بن بهاء الدین علی بن حسن بن عبدالملک قمی در ۸۰۵-۸۰۶ق، تحقیق: محمدرضا انصاری قمی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۳۸۵.

تحقیق در تفسیر ابوالفتوح رازی، عسکر حقوقی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۶.

«چند مسأله از فقه بزبان فارسی»، محمدمامین خنجی، فرهنگ ایران زمین، ش ۳، ۱۳۳۴ش.

ذیل تاریخ بغداد، محب الدین ابی عبدالله محمد بن محمود بن الحسن بن هبة الله بن محاسن المعروف بابن النجار البغدادی، درآسه و تحقیق: مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق.

روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن مشهور به تفسیر شیخ ابوالفتح رازی، حسین بن علی بن محمد بن احمد الخزاعی النیشابوری، به کوشش و تصحیح: محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱ ش.

شرح التعرف لمذهب التصوف: نور المریدین و فزیحة المبدعین، ابوابراهیم اسماعیل بن محمد مستملی بخاری، با مقدمه و تصحیح و تحشیه: محمد روشن، تهران، اساطیر، ۱۳۶۳ ش.

عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات، محمد بن محمود بن احمد طوسی، به اهتمام منوچهر ستوده، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۱.

عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات، محمد بن محمود بن احمد طوسی، به خط حافظ رومی، مورخ ۲۸ ربیع الآخر ۸۸۴ ق، مجموعه دکتر اصغر مهدوی، میکروفیلم ش ۱۰۷۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

مرصاد العباد، نجم الدین ابوبکر عبدالله بن محمد بن شاهاور بن انوشروان رازی معروف به دایه، به اهتمام: محمدامین ریاحی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.

معجم الادباء: ارشاد الارب الی معرفة الادیب، یاقوت الحموی الرومی، تحقیق: احسان عباس، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۹۹۳ م.

معرفة الاسطرلاب معروف به شش فصل، محمد بن ایوب طبری، تصحیح: محمدامین ریاحی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱.

